

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2022.3.34>**С. М. Гаверилко**

викладач кафедри права і публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0007-7811-5982

ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ»

У статті розкрито теоретичний зміст поняття представницької демократії та продемонстровано закономірності й тенденції її еволюції. Як приклад, нами обрано західноукраїнські землі, зокрема Галичину та Буковину, які з 1772 та 1774 р. відповідно стали частиною імперії Габсбургів, де поширювалися ідеї представницької демократії в класичному її розумінні. Встановлено, що в умовах загальноєвропейської революції 1848-1849 рр. відбулися реальні зміни в австрійському законодавстві, які дали початок впровадження представницької демократії. У грудні 1848 р. імператор «дарував» першу конституцію, яка передбачала створення двопалатного парламенту та частково обмежувала владу монарха. В 1860-х рр. відбулося утвердження конкретних правових ідей, наявність яких дозволяє говорити про існування класичного принципу представницької демократії і залучення українців до його реалізації. Аналіз змісту австрійської конституції 1867 р. з точки зору відповідності принципам представницької демократії, дає підстави стверджувати про наявність верховенства права, закріплення інституту виборності, визначення набору політичних прав і свобод громадян, в тому числі й на підставі національної приналежності. Одночасно, відносно формальними були реалізовані такі функції представницької демократії, як багатопартійність, а також наявність системи стримування і протизваг між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Однак, в останній третині XIX ст. було нівельовано і ці недоліки, адже в 1890-х рр. виникло десятки політичних партій різного ідеологічного спрямування. Також у 1896, а потім в 1907 р. запроваджено загальне виборче право. Єдиним недоліком була відсутність чіткої системи стримування і протизваг. Нами доведено, що становлення представницької демократії в Австрійській та Австро-Угорській імперії було поступовим процесом, який включав прийняття важливих нормативних актів та еволюцію від абсолютної до конституційної монархії з елементами представницької демократії.

Ключові слова: представницька демократія, реформи, парламентаризм, норми права, демократія, плюралізм, верховенство права.

Постановка проблеми. Правова традиція українців характеризується тривалою історією розвитку представницької демократії, яка набула особливої популярності в XIX ст. В той час, умови для розвитку представницької демократії були створені в Західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини, правова система якої впродовж останньої третини XVIII ст. – 1960-х рр. еволюціонувала в бік розвитку конституціоналізму й закріплення представницьких органів влади. Під впливом австрійської правової системи у Галичині та Буковині функціонували крайові сейми, також кожна провінція делегувала своїх депутатів до імперського парламенту – Рейхсрату. Це формувало певну політичну культуру і традицію представницького правління, що стало важли-

вим досвідом для майбутнього розвитку української державності.

Зокрема, прийняття конституції 1867 р. закріпило основи конституційної монархії в Австро-Угорщині та заклало підґрунтя для участі українського населення в політичному житті імперії. Зростання політичної активності українців, створення національних партій, а також обрання українських депутатів до Рейхсрату свідчило про сприйняття українським суспільством ідеї представницької демократії.

Політичні процеси впродовж XIX – початку XX ст. мали суттєвий вплив на формування політичної культури українського населення, його готовність до участі в демократичних інституціях та боротьбі за свої права. Аналіз історичного розвитку представницької демо-

кратії в Україні, зокрема на Західноукраїнських землях, дозволяє зрозуміти закономірності розвитку демократичних інститутів і традицій в умовах політичної залежності від імперій. Це також дає змогу виявити особливості політичної модернізації, які є актуальними для розуміння сучасних процесів демократизації в Україні.

Отже, дослідження історичних передумов і розвитку представницької демократії в Україні є важливим для визначення основних векторів політичної еволюції та формування демократичних традицій. Це дозволяє усвідомити роль історичної спадщини у формуванні сучасних політичних інститутів і правової культури, а також підкреслити значення історичного досвіду для сучасних процесів державотворення і розбудови демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед українських правників та істориків права впродовж останніх тридцяти років нагромаджено значний масив наукових праць в яких конкретизовано правовий статус західноукраїнських земель, конкретизовано правові підстави формування представницьких органів влади, описано участь українців у роботі станових, крайовий сеймів та імперського парламенту. Одночасно, ідея представницької демократії в конкретний історичний період не досліджувалася, бракує також праць в яких показано рівень сприйняття населенням ідей народовладдя.

Загальною методологічною основою нашого дослідження стали праці українських вчених – О.Аркуші, Т.Андрусяка, Р.Бедрія, М.Вегеша, М.Головатого, Н.Гриб, Л.Ілина, Я.Капуцака, А.Королька, М.Пиртко, В.Харути, Ф.Шульженка та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є формування теоретичного змісту поняття представницької демократії та демонстрації закономірностей і тенденцій її еволюції. Як приклад, нами обрано західноукраїнські землі, що перебували в складі імперії Габсбургів.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з сучасного розуміння поняття представницької демократії, як форми державного правління, за якої громадяни делегують свої політичні права представникам, обраним на виборчих засадах, для прийняття рішень від їхнього імені [9, с. 63], варто вказати на декілька закономірностей і правових ідей, що виникають в умовах існування такого типу демократії. По-перше, представницька демократія відрізняється від прямої демократії, де громадяни самостійно беруть участь у прийнятті всіх рішень. По-друге, клю-

човим чинником існування представницької демократії є наявність інституту виборності, коли громадяни обирають своїх делегатів, які потім формують представницькі органи влади. Останні володіють правом законодавчої ініціативи, здійснюють контроль за діяльністю органів виконавчої влади. По-друге, представницька демократія існує в умовах наявності верховенства права, адже вона заснована на дотриманні правових норм і конституції. Законодавчий процес відбувається відповідно до встановлених процедур, які захищають права і свободи громадян. По-третє, в умовах прямої демократії існує принцип відповідальності перед виборцями. Як наслідок, громадяни можуть впливати на політичний розвиток держави через участь у виборах, протестах або інших формах громадянської активності. По-четверте, важливим елементом представницької демократії є багатопартійність, які опирається на різні соціальні та політичні сили, забезпечуючи широкий спектр поглядів у суспільстві. По-п'яте, ефективність представницької демократії можлива тільки у випадку поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. По-шосте, між згаданими гілками влади існує принцип стримування і противаги у вигляді взаємного контролю і відповідальності одна перед одною.

Отже, представницька демократія є найпоширенішою формою правління у сучасному світі, що дозволяє поєднувати масову участь громадян у політиці з ефективним управлінням державою. Однак, дискусійним, серед науковців залишається питання стосовно моменту поширення представницької демократії чи утвердження її окремих елементів в правових системах країн, визначення рівня сприйняття населенням власного права участі в політичному правовому житті країни.

На нашу думку, саме західноукраїнські землі, зокрема Галичина та Буковина, які з 1772 та 1774 р. відповідно стали частиною імперії Габсбургів, можуть бути прикладом поширення ідеї представницької демократії в класичному її розумінні. Закономірно, що українська державно-правова традиція багата на ідеї народовладдя, які можна вважати традиційними, але саме австрійське законодавство започаткувало ідею виборності та відповідальності за конкретні правові дії. Власне і для світової державно-правової думки, саме ХІХ ст. стало часом утвердження ідеї представницької демократії, як основної парадигми правового розвитку суспільства. Для прикладу, в античний період,

в Афінах було започатковано пряму демократію, однак вона мала елементи представництва через вибраних магістратів і радників. Попри це, повноцінної системи представництва, як сучасної демократії, ще не існувало. Тотожно і в Римській республіці де існувала система змішаного правління (поліархії), спостерігається поєднання елементів монархії, аристократії та демократії. Римляни обирали консулів і представників у Сенат, що стало важливим кроком до ідеї представництва [4, с. 85].

Цікаво, що окремі елементи представництва проявлялися і в епоху Середньовіччя, де попри поділ влади між королем та місцевими феодалами, почали появлятися окремі елементи представництва у вигляді рад і зібрань, таких як англійський Великий Королівський Суд (*Curia Regis*). Наступним кроком стало формування перших парламентів (кортеси в Іспанії, 1137 р., Англійський парламент, 1215 р., Генеральні штати у Франції, 1302 р.) [3, с. 79]. Ці органи стали першим легальним місцем коли окремі групи суспільства могли представляти свої інтереси перед монархом. У XVII ст. появляються перші нормативні акти, якими фіксуються конкретні форми представницької демократії. Так, 1648 р. одним із рішень Вестфальського миру, який став підсумком Тридцятилітньої війни, було започатковано принцип національного суверенітету, що став основою сучасних національних держав. Згодом, в 1689 р. з прийняттям «Білль про права» в Британії, запроваджується обмеження влади монарха, за парламентом закріплюється право контролювати фінанси та законодавство.

Часом активних нововведень, які пришвидшили процес утвердження представницької демократії, варто вважати епоху Просвітництва, зокрема XVIII ст. Для світової державно-правової думки прийнято вважати, що саме в конституції США 1787 р. вперше було розроблено систему розподілу влади з чітко визначеними повноваженнями представницького органу – Конгресу. Ця практика стала зразком для багатьох країн. Однак, варто зауважити, що вперше в світовій історії державності, ідея поділу влади була задекларована в «Договорах і Постановленнях Прав і вольностей Війська Запорозького» або так званій «Конституції Пилипа Орлика» 1710 р. [2, с. 13]. Закономірно, що принцип поділу влади в Козацькій державі був формальним, але Конституція стала, за словами авторитетних українських вчених Т. Анрусяка та Ф. Шульженка – першим в історії права

нормативним документом в якому закріплено верховенство закону в державі [10, с. 192].

Також, в період Просвітництва, зокрема час Великої французької революції, відбулося впровадження принципів «свобода, рівність, братерство», які стали основоположними поняттями концепції народного суверенітету та прав людини.

Паралельно з подіями Великої французької революції, в імперії Габсбургів реалізуються реформи в дусі освіченого абсолютизму. Як зауважує дослідник австрійських реформ М. Пиртко, в останній третині XVIII ст. «освічений абсолютизм укріпив ідею правової держави» [8, с. 187]. Однак, об'єктивно, слід вказати, що хоча реформи Йосиф II спрямовувалися на модернізацію державного управління, вони, все ж не стали умовою існування повноцінних представницьких органів. Станові сейми, які почали свою діяльність не володіли реальними політичними правами.

Тільки в умовах загальноєвропейської революції 1848-1849 рр. відбулися реальні зміни в австрійському законодавстві, які дали початок впровадження представницької демократії. У грудні 1848 р. імператор «дарував» першу конституцію, яка передбачала створення двопалатного парламенту та частково обмежувала владу монарха. Однак, вже навесні 1849 р. імператор Франц Йосиф I відновив абсолютну монархію [5, с. 26].

Тільки в 1860-х рр. відбулося утвердження конкретних правових ідей, наявність яких дозволяє говорити про існування класичного принципу представницької демократії і залучення українців до його реалізації. Ключовими нормативними актами, що запровадили принцип представництва влади були Жовтневий диплом (20 жовтня 1860 р.) та Лютневий патент (26 лютого 1861 р.). Імператор Франц Йосиф I цими документами намагався попередити зростання відцентрових тенденцій і задовольнити політичні вимоги багатьох народів імперії, які публічно виступали за розвиток власних національно-політичних прав. Так, «Жовтневий диплом» передбачав часткове відновлення автономних прав земель, а також створення загальноімперського парламенту – Рейхстагу. Останній формувався з числа делегатів від провінційних сеймів. Більшість дослідників, вважають саме «Жовтневий диплом» першим кроком до обмеженої представницької системи. Половинчастість «Жовтневого диплому», яка полягала в декларативному

визначенні повноважень парламенту, призвела до загострення національних рухів, і як наслідок, була причиною прийняття «Лютневого патенту» в якому чітко визначалося створення двопалатного парламенту, а також крайових сеймів [6, с. 35]. Останні, були створені в Галичині та Буковині. Наступна трансформація системи представницької демократії відбулася в березні – грудні 1867 р. Так, 15 березня 1867 р. було укладено так званий «австро-угорський компроміс», який передбачав перетворення імперії Габсбургів у дуалістичну Австро-Угорську державу, в кожній частині якої існували власні представницькі органи влади. В австрійській частині монархії існували парламент та крайові сейми, тоді, як в Угорській – тільки Державні збори. Сформовану систему правовідносин було закріплено грудневою конституцією 1867 р.

Якщо аналізувати зміст австрійської конституції 1867 р. з точки зору відповідності принципам представницької демократії, то можна стверджувати про наявність верховенства права, закріплення інституту виборності, визначення набору політичних прав і свобод громадян, в тому числі й на підставі національної приналежності. Практика функціонування Галицького крайового сейму засвідчує, що українські послы регулярно проводили зустрічі зі своїми виборцями і звітували про виконану роботу, внесені законодавчі ініціативи. Українські дослідники Я.Капушак та І.Королько наводять приклади, що український посол Галицького сейму Й. Гурик, в 1890 та 1891 рр. проводив регулярні зустрічі зі своїми виборцями – представниками четвертої (селянської) курії в Станіславові [7, с. 11].

Одночасно, відносно формальними були реалізовані такі функції представницької демократії, як багатопартійність, а також наявність системи стримування і противаг між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. В першому випадку, політичні партії виникли у імперії Габсбургів в 1880-1890-х рр. і як правило організували власні виборчі штаби, формували окремі політичні фракції в парламенті та сеймах. Одночасно, навіть в умовах багатопартійності, ідея представницької демократії була не досконалою з огляду на куріальну систему виборів, в основі якої був майновий ценз.

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. відбулося декілька реформ виборчої системи в Австро-Угорщині. Так, 1873 р. було

запроваджено процедуру прямих і безпосередніх виборів депутатів до імперського парламенту (до цього часу парламент формувався з числа депутатів крайових сеймів). У 1882 р. був знижений виборчий ценз для участі в парламентських виборах, що дозволило залучити більше виборців. У 1896 р. була введена окрема «п'ята курія», представників якої можна було обирати на основі загального виборчого права [1]. В кінцевому випадку, 1907 р. було запроваджено загальне виборче право для чоловіків, що значно розширило базу виборців і надало можливість більш широкому колу громадян брати участь у виборах до імперського парламенту.

Стосовно системи стримування і противаг, то в конституційній монархії він мав декларативний характер, адже вся повнота влади й надалі зберігалася за імператором.

Отже, становлення представницької демократії в Австрійській та Австро-Угорській імперії було поступовим процесом, який включав прийняття важливих нормативних актів та еволюцію від абсолютної до конституційної монархії з елементами представницької демократії.

Висновки. Таким чином, українці Галичини та Буковини, будучи залученими до представницьких органів влади Австро-Угорської імперії у XIX – на початку XX ст., здобули значний практичний і теоретичний досвід участі в політичному житті багатонаціональної держави. Участь у виборах до Галицького крайового сейму та Райхсрату (австрійського парламенту) дозволила українцям не лише набувати навичок політичної боротьби, але й інтегруватися у складну систему представницької демократії. Серед важливих практичних здобутків була здатність організувати політичні партії та громадські організації, а також формувати політичні альянси з іншими національними групами, наприклад, чехами (на загальноімперському рівні) та євреями (крайовому рівні), для досягнення спільних цілей.

На теоретичному рівні українці засвоїли концепції парламентаризму, багатопартійної системи та основи правового регулювання взаємин між владою та підданими. Досвід представницької демократії досліджуваного періоду, може бути актуальним і для сучасності, адже запозичення досвіду парламентського контролю за виконавчою владою та забезпечення пропорційного представництва різних соціальних і національних груп є умовою розвитку соціальної правової держави.

Список використаної літератури:

1. Аркуша О. Виборча система в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. URL: https://zaxid.net/viborcha_sistema_v_galichini_u_drugiy_polovini_hih_na_pochatku_hh_stolittya_n1264478
2. Бедрій Р. Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення*. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С.12-15. URL: <http://radnuk.info/statti/250-istoriuaprava/14615-2011-01-18-07-09-04.html>
3. Вереш М.М. Історичні форми та емпіричні моделі демократії. URL: <http://surl.li/tiiwiw>.
4. Головатий М.Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.
5. Гриб Н.П. Історико-правові джерела щодо застосування австрійських конституцій у Галичині (1848-1918 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2013. Випуск 21. Частина 1. Том 1 С. 25-29. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28281/1/%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%9A%D0%9E-%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%86%20%D0%94%D0%96%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%9B%D0%90.pdf>
6. Ілин Л. М. Джерела до вивчення нормотворчої діяльності Галицького крайового сейму. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2017. № 4. С. 34-38.
7. Капуцак Я. Ю., Королько А. З. Українська громада міста Станиславова у виборчому русі в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2019. № 32. С. 9–23.
8. Пиртко М.С. державно-правові реформи в Австрії у 40–90 роках XVIII ст. Дис. канд. юрид. наук: 081 «Право». Львів, 2021. 256 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/dis_pyrtko.pdf.
9. Харута В. Ф. Народне вето як інститут безпосередньої демократії: дисертація. У.: УжНУ, 2020. 128 с.
10. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. К.: Юрінком Інтер, 2002. 304 с.

Havrylko S. M. Theoretical content and evolution of the concept of “representative democracy”

The article reveals the theoretical content of the concept of representative democracy and demonstrates the patterns and trends of its evolution. As an example, we have chosen the western Ukrainian lands, in particular, Galicia and Bukovina, which in 1772 and 1774 respectively became part of the Habsburg Empire, where the ideas of representative democracy in its classical sense were spread. It is established that in the context of the European revolution of 1848-1849, there were real changes in Austrian legislation which gave rise to the introduction of representative democracy. In December 1848, the emperor “granted” the first constitution, which provided for the establishment of a bicameral parliament and partially limited the power of the monarch. The 1860s saw the establishment of specific legal ideas, the presence of which allows us to speak of the existence of the classical principle of representative democracy and the involvement of Ukrainians in its implementation. An analysis of the content of the Austrian Constitution of 1867 in terms of compliance with the principles of representative democracy gives grounds to assert the existence of the rule of law, the consolidation of the institution of election, and the definition of a set of political rights and freedoms of citizens, including on the basis of nationality. At the same time, such functions of representative democracy as multi-party system and the existence of a system of checks and balances between the legislative, executive and judicial branches of power were relatively formalized. However, in the last third of the nineteenth century, these shortcomings were leveled, as dozens of political parties of various ideological orientations emerged in the 1890s. Also, in 1896 and then in 1907, universal suffrage was introduced. The only drawback was the lack of a clear system of checks and balances. We have proved that the formation of representative democracy in the Austrian and Austro-Hungarian empires was a gradual process that included the adoption of important regulations and the evolution from absolute to constitutional monarchy with elements of representative democracy.

Key words: *representative democracy, reforms, parliamentarism, rules of law, democracy, pluralism, rule of law.*